

*Tijdschrift voor verleden en heden
van Oost Utrecht.
Tevens officieel orgaan van
de Stichting Museum Flehite en
de Oudheidkundige Vereniging Flehite.
23e jaargang nr. 1/2, mei 1993*

Flehite

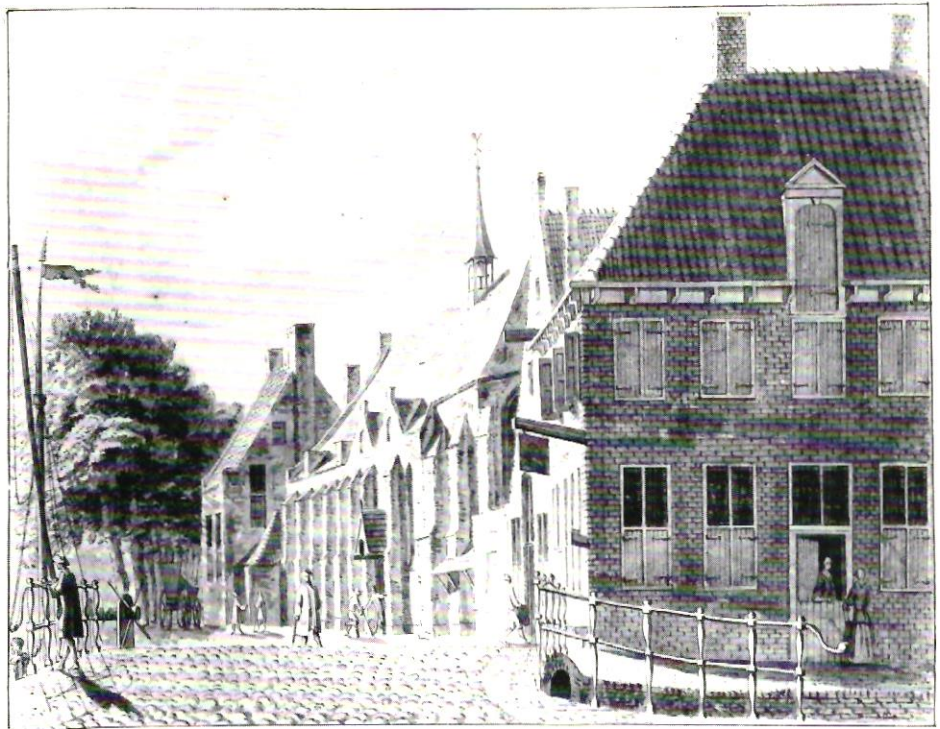
'Men sal daer innemen arme zieke lude die bedde vast ligghen'

Het Sint Pieters Gasthuis te Amersfoort als exponent van middeleeuwse ziekenzorg¹⁾

Prof.dr. M.J. van Lieburg

Er wordt ongetwijfeld een krachtig beroep op het verbeeldings- en inlevingsvermogen van de lezer gedaan wanneer ik vraag om met mij in gedachten terug te gaan naar het middeleeuwse Amersfoort. We staan in het hartje van de stad, in de schaduw van de Sint Joriskerk. Opmerkelijke toeschouwers als we zijn, begrijpen we uit de bijeengeveegde buksboombladeren en de glimp die we opvangen van een houten ezel zoals die in palmprocessies wordt meegevoerd, dat het de week vóór Pasen is. Het is, om precies te zijn, woensdag 2 april 1393. Voor de keuze geplaatst om de stedelijke bedrijvigheid van nabij te leren kennen door een excursie naar het Spui, waar men volop bezig is met de aanleg van een tweede stadsommuring, óf nader kennis te maken met de magistraat en andere notabelen van de stad, kiezen we voor het laatste.

Het blijkt een gelukkige keuze te zijn. Juist deze dag zijn burgemeesters, schepenen en 'gemene Raidt' namelijk bijeen om de lang slepende kwestie van het Nieuwe Gasthuis zo mogelijk definitief te regelen. Eenmaal binnengelaten in de vergaderzaal luisteren we geboeid naar wat de juridische erkenning van dit Nieuwe Gasthuis aan het Spui blijkt te zijn.²⁾ Gesproken wordt over 'een minlic lieflic werck' dat in het onderhavige Gasthuis wordt verricht, er wordt gewezen op de 'grote noit [die er is] in onser stat van Amersfoirt [vanwege] die gemeenre armer lude will die dair elendich en arm lign en groten honger en comer hebn en nyment en hebn die dair toe siet', en we horen de plechtige verklaring van het stadsbestuur dat het zich volledig wil inzetten om 'dat gasthuys outair en renten dair toe behoerende te bescuden en te bescermen in allen manieren sonder argelist gelikerwys dat wy onse ander burger goeden bescudden en bescermen'. Navraag zou ons geleerd hebben dat het bedoelde 'outair' reeds twee jaar tevoren - op 10 oktober 1391 - door 'Lysbet Jacob Nenninx wyf en Steven Wouter Louwen soen' was

Abraham de Haen (1707-1748). *Het St. Pietersgasthuis (1728).*

gesticht, maar dat in afwachting van de plaatsing van dit altaar in het Gasthuis en van de definitieve inrichting van de kapel het mislezen voorlopig in de Sint Joriskerk had plaatsgevonden. Nu het stadsbestuur het Gasthuis officieel had erkend en het altaar in gebruik kon worden genomen, zou ook de bediening van deze aan Sint Pieter gewijde vicarie definitief worden geregeld. Een dag later, op 3 april 1393, werd de vereiste bevestigingsoorkonde door de Utrechtse bisschop Florens van Wevelinchoven inderdaad ondertekend.³⁾ Bij kennismaking met de desbetreffende vicaris van het Sint Pieters Gasthuis, die ons in de oorkonde van 2 april 1393 wordt voorgesteld als een 'eersamen weerliken priester die den armen elendigen menschen ... een onderstant en troester wesen sell [voor] die bedvast sieck syn ofte cruepel lam of blind syn', blijken we de spin in het fijngesponnen web van het religieuze leven in het toenmalige Amersfoort te hebben geïdentificeerd. In deze Willem Hendriksen, Amersfoorter van geboorte, die eerst als rector aan de Latijnse School en vervolgens als pastoor aan de Sint Joriskerk verbonden was, hebben we de lokale inspirator gevonden van een beweging, die binnen de stadswallen van Amersfoort reeds langer de gemoederen van velen bezig hield: de beweging namelijk

van de Moderne Devotie. Deze binnenkerkelijke hervormingsbeweging, die een religieus réveil verlangde en ascese en toewijding zonder bindende geloften predikte, was rond 1380 door Geert Grote zelf binnen Amersfoort op gang gebracht. De vorming van een leefgemeenschap van Zusters des Gemeenen Levens had weldra zijn beslag gekregen in het Sint Agnietenklooster, waar - wie anders - onze Willem Hendriksen rector werd.

De vorming van de Broederschap had in Amersfoort echter meer voeten in de aarde: het jaar 1395 was hier van doorslaggevende betekenis, toen een viermanschap naar het Deventer Fraterhuis onder leiding van Florens Radewijns werd gestuurd om de consolidering van de Amersfoortse Broederschap te regelen. Bij dit viertal treffen we Steven Louwen, de eerder genoemde stichter van het altaar van het Sint Pieters Gasthuis, en zijn stadgenoot Rutger van den Doem, een man die - ook materieel - mede aan de basis van het Nieuwe Gasthuis aan het Spui had gestaan. Beiden behoorden tot de rijke bovenlaag van de Amersfoortse burgerij, die terug te vinden was in alle bestuurlijke instanties van de stad en die gedurende de jaren dat de stad de ene na de andere transactie deed ter financiering van de stadsuitleg, tussen de oude en nieuwe

stadswal haar bezit aan huizen en grond aanmerkelijk uitbreiden. Uit dit bezit werd door de eigenaren vervolgens met gulle hand geschonken aan religieuze doelen: tot verzekering van de eigen ziele rust en verwerving van het eigen zieleheil, alsmede alle bijkomende motieven van minder verheven aard. Het plekje grond aan het Spui was er het meest directe bewijs van, niet alleen door de inrichting van de kapel en enkele omringende panden tot Sint Pieters Gasthuis, maar ook door de inrichting van een Fraterhuis voor de Broeders des Gemeenen Levens pal aan de noordzijde van dit Nieuwe Gasthuis. Hier concentreerden zich aan het einde van de 14de eeuw de uitingen van een nieuwe spiritualiteit en vroomheid, die handen en voeten kreeg in het Gasthuiswerk dat zich na de formalisering van deze fundatie tijdens die bewuste begindagen van april 1393 volop kon ontplooiën.

Wie bekend is met de, helaas nog uiterst fragmentarisch beschreven geschiedenis van het middeleeuwse ziekenhuiswezen in de Noordelijke Nederlanden,⁴⁾ constateert gemakkelijk dat het huizencomplex dat eind 14de eeuw aan het Amersfoortse Spui voor de opvang en verzorging van arme zieken werd bestemd, althans wat het uiterlijk vertoon betreft, zeker niet tot de meest imposante expressies van de christelijke caritas in de Lage Landen mag worden gerekend. Gemakkelijk is die onderlinge vergelijking van Noord-Nederlandse steden overigens niet. De organisatorische kaders, de sociaal-economische condities, de overige infrastructuren voor sociale en medische zorg en de juridische verhoudingen die door de oprichters waren vastgelegd, verschillen op zoveel punten, dat vergelijking een hachelijke onderneming blijft. Zelfs een uitspraak over de verhouding tussen de objectieve gegevens betreffende de oprichtingsjaren van de Noord-Nederlandse gasthuizen, waarbij Amersfoort overigens als 'laat' zou worden gerubri-

ceerd in vergelijking met de gasthuizen in bijvoorbeeld Arnhem, Delft en Leiden die al in het midden van de 13de eeuw tot stand kwamen, blijft vatbaar voor discussie. Een dergelijke uitspraak gaat bijvoorbeeld voorbij aan het feit dat Amersfoort in het Gasthuis van de Heilige Geestbroeders, hier beter bekend als de Pothbroeders, reeds in het bezit was van een andere charitatieve fundatie en laat de organisatie van de ziekenzorg binnen het netwerk van particuliere zorg buiten beschouwing. Het feit dat het Amsterdamse Sint Pieters Gasthuis, de voorloper van het Binnengasthuis, dat zo'n dominante plaats in de Nederlandse ziekenhuisgeschiedenis heeft ingenomen, uit dezelfde jaren stamt als zijn Amersfoortse zusterinstelling, geeft het duidelijke bewijs dat geschiedkundige beschouwing meer behoeft dan het louter vergelijken van jaartallen.

Kennisneming van de stichtingsmotieven die voor de verschillende Noord-Nederlandse gasthuizen worden aangegeven roept bovendien de vraag op hoeveel gewicht er bij dat alles aan de christelijke caritas mag worden toegekend. Zeker, de ziele rust en het zieleheil van de stichters waren zwaarwegende motieven. De magistraat van Amersfoort bracht dit motief bij de herformulering van de stichtingsoorkonde van het Sint Pieters Gasthuis in 1404 helder onder woorden: '... want wy borghermeijsters, scepene en de ghemeene raet voeghenoemt kenden dat dat leste oerdel ons heren Jhesu Christi mitten werken der ontfermherticheit sal gesloten werden opdat wy dan ende onse stat deelachtich werden moeghen der goeder werken die in den Gasthuse werden gedaen'. Maar dit spirituele motief stond niet alleen: gasthuizen waren immers tevens politieke instrumenten die vooral in tijden van economische malaise en crisis werden ingezet om de dynamiek van het sociale leven onder controle te houden. De stichting van gasthuizen diende niet alleen het eeuwig belang van de stichters, maar ook hun tijdelijk belang: het

verzekerde hun sociale veiligheid, welk motief de stedelijke overheid, die toch uit diezelfde gezeten burgerij was samengesteld, maar al te graag ondersteunde. Dat het beheer van een gasthuis, in het bijzonder de relatie met de gang van zaken in de kapel en rond de vicarie die dit meestal impliceerde, tevens een goede ingang bood tot regulatie van de verhoudingen met de plaatselijke en bovenplaatselijke geestelijkheid, kon in dit kader uiteraard niet anders dan als winst worden aangemerkt.

Dat alles geldt des te sterker wanneer de stichting van het Sint Pieters Gasthuis te Amersfoort in verband wordt gebracht met de opkomst van het hospitaalwezen in de West-Europese cultuur.⁵⁾ Wij kunnen hier slechts om die ontwikkeling trefwoordsgewijs aan geven: de verspreiding van de xenodochia (onderkomen voor reizigers) in het gekerstende avondland, de vestiging van hospitalen door de verschillende kloosterorden, de totstandkoming van gasthuizen in de schaduw van de dom- en kapittelkerken op initiatief van het episcopaat of de plaatselijke geestelijkheid, en de bouw van veelal indrukwekkende hospitalen in opdracht van wereldlijke machthebbers en adel. Deze ontwikkeling heeft in Frankrijk in haar volle breedte en met de achterlating van de meest illustere voorbeelden haar sporen getrokken: of het nu gaat om de xenodochia van Arles of Lyon, het imposante hospitaal bij de Benedictijnse kloostergemeenschap van Cluny, de episcopale hospitalen bij de kathedralen in Chartres of Reims, of de adellijke stichtingen zoals in het Hôpital Notre Dame te Tonnerre (dat juist een eeuw voor de Amersfoortse stichting werd opgericht) en het Hôtel Dieu te Beaune, dat een halve eeuw jonger is dan het Amersfoortse gasthuis. De rijkdom die laatstgenoemd hospitaal in architectuur en inrichting nog heden ten dage uitstraalt, getuigt van een overwegend ik-gerichte geesteshouding van zijn stichter Nicolas Rolin, die zich moeilijk laat vergelijken met de overwegend

altruïstische eenvoud, waarmee aan de caritas in het Amersfoortse gasthuis uitdrukking gegeven is. Wie de gasthuizen van Amersfoort en Beaune onderling wil vergelijken, houde in gedachten wat de gezaghebbende hospitaalhistoricus Dieter Jetter schreef over de franse tegenhanger van het Sint Pieters Gasthuis: 'Der Werbeeffekt des prunkvollen Renommierspitals ist mit Händen zu greifen. Nicht mehr den Armen sollte geholfen werden. Es galt vielmehr, dem Engel des Jüngsten Gerichts überwältigend darzutun, welch maßlosen Reichtum der erfolgreiche Kanzler zusammengetragen hatte und wie sehr er bereit war, alles um des Heils seiner Seele willen wegzuschleudern'.⁶⁾

Intussen had het Sint Pieters Gasthuis sinds zijn oprichting een reeks veelbewogen jaren doorgemaakt. De devote stemming die Geert Grote zijn volgelingen had gepredikt had niet kunnen verhinderen dat de gemoederen in het belendende Fraterhuis soms hoog waren opgelopen. De achtergronden en verwickelingen, die vooral verband hielden met de niet-reguliere status van de Broeders des Gemeenen Levens, én met de persoonlijkheid van Willem Hendriksen, laat ik nu maar terzijde; wat genoteerd moet worden is het schisma dat zich in 1399 binnen het Fraterhuis voltrok, met als resultaat enerzijds een Franciscaner Orde naar de Derde Regel, die in 1405 onderdak vond in het nieuwgebouwde klooster Sint Andrieskamp en anderzijds een handjevol Fraters die aan het Spui de fakkel van de Moderne Devotie trachtten brandende te houden. Epidemieën, waaronder de pest-epidemie van 1397, en economische malaise hadden de behoefte aan liefdadigheid, zo men wil: aan liefdadigheid in combinatie met sociale controle, doen toenemen, aan welke groeiende behoefte althans ten dele kon worden voldaan door opname van enkele naastgelegen panden in het gasthuiscomplex. Tegen deze achtergrond, met name de onttrekking aan het stedelijk gezag van de Fraters die zich

onder leiding van Willem Hendriksen, nog altijd de vicaris van het Sint Pieters Gasthuis, onder de Derde Regel van Franciscus stelden, moet de afkondiging worden gezien van een nieuwe stichtingsoorkonde op 'des maendags na Sint Petersdach', zijnde 4 augustus 1404. Wat in deze akte direct opvalt is de wijziging van de doelgroep van het Sint Pieters Gasthuis. Waar in 1393 nog spraken werd over 'den armen elendigen menschen .. die bedvast sieck syn ofte cruepel, lam of blind syn', werden nu de 'kiindere ... die men vor vuer ende water wachten moet', 'razende lude' oftewel epileptici en 'melaetsche lude' oftewel leprozen, samen met proveniers of kostkopers, nadrukkelijk van opname uitgesloten, en werd de opname bepaald tot 'arme zieke lude, die bedde vast ligghen, die niet bidden en moeghen haer broet bi der straten noch wynnen'. Daarmee had een verdere differentiatie van de sociaal-medische zorg haar intrede in de Amersfoortse gasthuisge-

schiedenis gedaan. Voor zieke kinderen moest het algemeen vigerende systeem van verzorging door particulieren soelaas bieden; voor epileptici en andere ongeneeslijk geachte razenden zullen faciliteiten in de vorm van dolhuisjes en raashokken de nood hebben moeten lenigen, en voor de leprozen zouden de regenten zelf maatregelen nemen om een geschikte accommodatie te vinden. Dat laatste leidde in 1416 tot de opening van een melatenhuis, even buiten de Kamperbuitenpoort, waar ieder werd toegelaten die een medisch attest of vuilbrief kon tonen, waarin deskundigen de niet zo zeer besmettelijk geachte als wel afzichtelijke en daarmee vooral emotioneel-infecterende ziekte werd vastgesteld. Wat bleef waren de chronische zieken; de acute zieken waren het voorwerp van zorg en behandeling van de vertegenwoordigers van het medische beroepen geworden, of beter: van de medische beroepen die zich gaandeweg in Amersfoort vestigden.⁷⁾ Voor deze

L.P. Serrurier, *Het melatenhuis aan de Hogeweg omstreeks 1730.*
Rijksarchief Utrecht.

Interieur van het Hôtel-Dieu in Parijs. Houtsnede omstreeks 1500.

dienaren van Asklepios en handlangers Sint Cosmas en Damiaan bood het Sint Pieters Gasthuis weinig of geen emulooi. Daar, aan het Spui, werd geleefd en gewerkt vanuit de ervaring en overtuiging dat ziekte en dood innige bondgenoten zijn en dat derhalve de zielszorg of cura animarum de verzorging van het toch vergankelijke vlees in betekenis verre overtrof. In de oorkonde van 1404 was niet voor niets bepaald dat men 'die zieken eerst [moest] laten biechten eer men si ontfanghe'. Voor vicaris Willem Hendriksen waren de ars moriendi, het sacrament van het Heilig Oliesel, en de Laatste Communie of het Viaticum dan ook belangrijke onderdelen van de taken die hij binnen het Sint Pieters Gasthuis te verrichten had. Nadat in de jaren 1531-1536 het complex van oude gebouwen door een compacte nieuwbouw, die qua architectuur en inrichting volledig accordeerde met hetgeen gedurende de 15de en 16de eeuw elders aan nieuwbouw in het gasthuiswezen was gerealiseerd, kwam het Sint Pieters Gasthuis gedurende de tweede helft van de 16de eeuw opnieuw in een maalstroom van veranderingen. De toelating van een kostkoper in 1553, ondanks de restrictie uit 1404, wat een signaal was van de economische malaise waarvoor financiële compensatie werd gezocht; de afkondiging van nieuwe ordonnaties die de groeiende macht en invloed van de stedelijke overheid symboliseerden en verwoordden, en niet op de laatste plaats, de alteratie die de calvinisering sinds 1579 voor het maatschappelijke gebeuren met zich bracht: het zijn slechts enkele, hoewel niet de minst belangrijke elementen uit deze maalstroom van veranderingen.

Kleinschaligheid, soberheid en eenvoud nemen niet weg dat het Sint Pieters Gasthuis te Amersfoort een exponent van middeleeuwse gezondheidszorg mag worden genoemd. Als de stenen van dit monument in de Amersfoortse binnenstad, dat dankzij de goede en prijzenswaardige zorg van opeenvolgende regen-

tencolleges voor onze tijd behouden is, als die stenen zouden kunnen spreken, dan zouden zij ons verhalen over een 'ontfermherticheit' en religieus beladen bewogenheid met het lot van zwakke en hulpbehoevende naasten, die ook elders zo kenmerkend was voor het middeleeuwse Christendom. Met die boodschap van oprechte bewogenheid met het levenslot én zieleheil van ónze hulpbehoevende naaste, hier en nu, anno 1993, is het Sint Pieters Gasthuis te Amersfoort niet alleen een monument dat terugwijst naar wat zes eeuwen geleden aan het Spui tot stand werd gebracht, maar is het tevens een baken, een wegwijzer voor de toekomst van onze hopelijk ooit nog eens écht zorgzame samenleving.

Noten

1. Tekst van de lezing, gehouden tijdens de viering van het zeshonderdjarig bestaan van de Stichtingen St. Pieter en Blokland te Amersfoort op 2 april 1993.
2. Zie voor de algemene geschiedenis van het Gasthuis J. van der Leeuw, *De gecombineerde St. Pieters- en Bloklandgasthuizen te Amersfoort. Een bijdrage tot de geschiedenis der liefdadige instellingen in ons Vaderland* (Amersfoort: A.H. Van Cleeff, 1894), een boekje dat vooral gezien moet worden als bijdrage tot de toen landelijke discussie over de eigendomsverhoudingen op het veld van overheids- en particuliere zorg, en het vervolg daarop van N. Donselaar, *Van Gasthuisbed tot Serviceflat. Zes eeuwen bejaardenzorg in het Gecombineerd St. Pieters- en Bloklands Gasthuis te Amersfoort* (Amersfoort: Reproka, [1986]). Zie ook A. Hallema, 'Geschiedenis

van het ziekenhuiswezen. Woord en begrip Gasthuis in oude documenten', *Het Ziekenhuiswezen* 22 (1949) 147-152, die het Sint Pieters Gasthuis uitvoerig noemt. Buitengewoon waardevol zijn de bijdragen van C.A. van Kalveen, 'Problemen rond de oudste geschiedenis van het fraterhuis en van het Nieuwe Gasthuis te Amersfoort', *Jaarboek Oud-Utrecht* 1981, 101-124 en 'het Lazarushuis buiten de Kamppoort te Amersfoort', *idem* 1983, 9-60.

3. Voor de oorspronkelijke acten en vroege geschiedenis van Amersfoort raadpleegde ik W.F.N. van Rootselaar, *Amersfoort van 777-1580* (Amersfoort 1878) en J. Hovy, *Amersfoort in prent* (Zaltbommel: Europese Bibliotheek, 1975).

4. Zie het overzicht en de bibliografie van J.A. Kosmann-Putto, 'Armen- en ziekenzorg in de Noordelijke Nederlanden', *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, deel 2 (Haarlem: Fibula-van Dishoeck), 254-267 en 546-547, en tevens G. Marechal, 'Armen- en ziekenzorg in de Zuidelijke Nederlanden', *idem* 268-280 en 547-548.

5. D. Jetter, *Grundzüge der Hospitalgeschichte* (Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1973) en *idem*, *Das europäische Hospital. Von der Spätantike bis 1800* (Keulen: DuMont Buchverlag, 1986).

6. Jetter, *Grundzüge der Hospitalgeschichte*, 17-18.

7. Vgl. W. Veltheer, 'Het chirurgijngilde van Amersfoort', *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wis- kunde en techniek* 2 (1979) 101-109 en M.J. van Lieburg, 'Over de stadsmedicus in de Noord-Nederlandse steden van de 16de eeuw. Een bijdrage tot de kennis van het medisch leven ten tijde van de Delftse stadsmedicus Pieter van Foreest (1521-1597)', in: H.L. Houtzager (red.), *Pieter van Foreest. Een Hollands medicus in de zestiende eeuw* (Amsterdam: Editions Rodopi, 1989) 41-72.